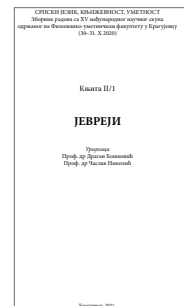

ga taj pokajnički zanos drži kratko, i da će se temi mađarskog feudalizma i svojih dobročinitelja još višekratno vraćati.

I ovaj se dnevnik, kako je to već utvrđeno za onaj Marije Vinski (o čemu v. prikaz Branimira Jankovića u *Historijskom zborniku* 2021, br. 2), nudi čitateljima i istraživačima kao građa za povijest svakodnevice, povijest emocija, povijest knjige i čitanja, povijest židovstva, a Branimir Janković povodom Marije Vinski osobito ističe njezinu poticajnost za povijest intelektualaca i intelektualnu povijest. Sve to vrijedi i za Fischera, no mi bismo ovom prilikom ipak istakli njegovu književnu stranu, i zaključili mišlju da smo s Alfredom Fischerom izgubili još jednog potencijalnog židovskog hrvatskog pisca. Fischer nas, poput Gottlieba, podsjeća da Židovi u Hrvatskoj nisu bili samo znanstvenici, industrijalci, odvjetnici, obrtnici i trgovci, nego i književnici, i da taj njihov poriv najčešće nije proizlazio iz nužde genijalnog stvaratelja, nego više iz njihova obrazovanja, načitanosti, navike na život s knjigama i na kulturu pripovijedanja sa značajnim smislom za humor, koja je u uskoj vezi sa srednjoeuropskom židovskom književnom tradicijom.

Natka Badurina

Jevreji I i II. Zbornik radova sa XV međunarodnog naučnog skupa “Srpski jezik, književnost, umetnost”, Dragan Bošković i Časlav Nikolić, ur., Filološko-umetnički fakultet, Kragujevac 2021., 392 str. (I tom) i 408 str. (II tom).

Dvotomni zbornik *Jevreji* donosi radove književno-kulturne sekcije znanstvenog skupa *Srpski jezik, književnost, umetnost* održanog u listopadu 2020. godine pri kragujevačkom Filološko-umetničkom fakultetu. Pri odabiru teme organizatori su bez sumnje bili potaknuti velikom prisutnošću teme Židova, židovske kulture i holokausta u suvremenim humanističkim i društvenim znanostima i javnom prostoru uopće. Zanimljivo je da je godinu dana ranije, u jesen 2019., na Odsjeku za slavistiku Sveučilišta u Grazu održan međunarodni skup pod naslovom *Jewish Literatures and Cultures in Southeastern Europe: Experiences, Positions, Memory*, čiji su radovi objavljeni u knjizi također 2021. godine (Hansen-Kokoruš i Terpitz 2021). Srodnih publikacija ima dakako još, i u ovom prikazu nećemo ulaziti u njihovu komparativnu analizu, no zbornik iz Graza spominjemo zbog vremenske, geografske i tematske bliskosti te, s druge strane, bitne razlike u samom polazištu: dok je Graz temu nastojao geografski i kronološki omeđiti, što je vidljivo i u naslovu i u tematskim blokovima (Židovi u jugoistočnoj Europi u carsko doba, u vrijeme između dva rata, u doba holokausta i u suvremenosti), kragujevačke su početne intencije ekstremno široke (“Jevreji”). Odgovarajući na suvremeni interes za holokaust, inicijatori kragujevačkog skupa pitaju se koliko uopće znamo o ljudima koji su u njemu nestali te pozvane sudionike usmjeravaju podtemama koje su dijelom enciklopedijske (“Izabrani narod i povijest Zapada”, “Ime Boga i sveti spisi: Biblija, Talmud, Tora”, “Kabala i židovski misticizam”,

“Izrael – sveta zemlja”), dijelom se tiču popularne kulture (Hollywood, Charlie Chaplin), dijelom regionalnih specifičnosti (Židovi u srednjoj i južnoj Europi, Židovi u Srbiji), a nekoliko pozivnih pitanja usmjereno je dakako na pamćenje holokausta, odnosno na temu koja se zove različitim imenima – politikom pamćenja, kulturom pamćenja, suočavanjem s prošlošću, ili prevladavanjem prošlosti (koristan pregled upotrebe ovih termina u teoriji i srpskom javnom prostoru donosi Govedarica 2012: 168). Među njima je i jedna provokativna tema koja je mogla pobuditi raspravu o srpskoj politici pamćenja: riječ je naime o tvrdnji da “Srbi nikada nisu proganjali Židove”, kojoj ćemo se vratiti tijekom ovog prikaza.

Od ukupno 65 autora radova u oba zbornika, 55 ih je iz Srbije, tri s Kosova, po dva iz Zagreba i Sarajeva, po jedan iz Crne Gore, Poljske i Izraela. Čak 29 priloga dolazi iz samog Kragujevca, pa se može reći da je skup napravljen velikim dijelom domaćim snagama Filološko-umetničkog fakulteta, i golemom većinom unutar srpske znanstvene zajednice. Za znanstveni dijalog to nije najbolja premissa, a ovdje ćemo pokušati i podrobnije pokazati kako se to odrazilo na sadržaj zbornika.

Svaki je tom podijeljen u četiri cjeline bez podnaslova, pa je čitatelju prepušteno da sam nalazi poveznice među okupljenim radovima.¹ Ovdje se nećemo držati te podjele, već ćemo radove grupirati po vlastitoj interpretaciji, koja je nužno neprecizna zbog preklapanja tematskih polja. Politiku pamćenja, kao najzastupljeniju i najproblematičniju temu, ostavit ćemo kao posljednju. Prije nje evo ukratko o čemu se radi u ostalim radovima.

Velik broj priloga bavi se stranim književnostima: hispanistika donosi studije o antisemitizmu Pía Baroje (Svetlana V. Stevanović) i o kabalizmu kod Borgesa (Milica S. Stanković), talijanistika o racionalizmu Prima Levija (Danijela M. Janjić) i liku Židova kod Pirandella (Andrijana M. Janković). Komparativno se suvremenim talijanskim (Baricco) i francuskim (Japrisot) autorima temeljem teorije traume bavi Ljiljana Z. Petrović, a rad Tamare B. Valčić Bulić posvećen je antisemitizmu u francuskoj književnosti na prijelazu u 20. stoljeće. Anglisti su se posvetili pitanju je li T. S. Eliot bio antisemit (Tomislav M. Pavlović), temi holokausta i ispreplitanju kolektivne i osobne boli kod Sylvije Plath (Azra A. Mušović), židovskom nasljeđu kod Harolda Pintera (Ana M. Sitarica) i temi traumatske šutnje kod istog autora (Andrija Z. Antonijević). O američkoj dramaturgiji i povezanosti *queer* i židovskog identiteta kod Tonyja Kushnera piše Aleksandra Z. Stojanović. Kombinaciju imagološke metode i postkolonijalne kritike primijenila je Violeta M. Janjatović na roman *Balkanska trilogija* britanske spisateljice Olivie Manning. O antisemitizmu u viktorijanskom dobu piše Aleksandar D. Radovanović. Odnos romana Iana McEwana prema prošlosti tema je rada Borjanke Z. Đerić Dragičević, a Jelena M. Todorović Vasić analizira roman Johna Boynea *Dječak u prugastoj pidžami*. Multikulturnom figurom engleskog pjesnika Richarda Berengartena bavi se Zorica N. Mladenović. U djelu Imre Kertésza Jasmina M. Ahmetagić pronalazi poticaje za raspravu o židovskom identitetu nakon holokausta, a o tematizaciji antisemitizma u djelu Olge Tokarczuk piše Vladimir B. Perić. Tu je i rad o kolebljivom židovstvu Franza Kafke (Katarina N. Pantović) te tri rada o filozofiji: o tome je li Nietzsche bio antisemit (Saša Ž. Radovanović), zatim rad o prosvjetiteljstvu u Lessingovu *Natanu Mudrom*, temeljen na Adornu (Miloš M. Jovanović) te rad o fragmentarnosti kod Waltera Benjamina (Branislav M. Živanović). Pitanje identiteta suvremene izraelske književnosti otvoreno je u samo jednom radu – Svetlane M. Rajčić Perić.

Tematska kritika i imagološki pristup prevladavaju u studijama židovskih tema u srpskih autora koje obuhvaćaju gotovo tri četvrtine drugog toma. Dva se rada bave starozavjetnim

¹ Ovome se može pridodati i da se kroz oba toma pojavljuju fotografije osoba, uglavnom Židova – nekih lako prepoznatljivih, nekih manje – bez ikakve veze s tekstom i bez didaskalija ili popisa na kraju.

motivima kod Crnjanskog (Časlav V. Nikolić i Nikola Z. Peulić), četiri rada posvećena su Ivi Andriću (Đorđe R. Radovanović, Snežana S. Baščarević, Sanja V. Golijanin Elez, Marija M. Šljukić), a jedan romanu *Dosje Šlomović* Mome Kapora (Suzana R. Bunčić). U ovu bismo skupinu svrstali i analizu Hemonova *Lazarusa* (Aleksandra V. Čebašek). Tu su još radovi o srpskoj srednjovjekovnoj književnosti (Anka Ž. Simić, Nikolina P. Tutuš), srpskoj književnosti predromantizma (Ana S. Živković) i devetnaestog stoljeća (Srđan V. Orsić) te dva teološka rada o starozavjetnim temama i njihovu odrazu u Novom zavjetu (Predrag Z. Petrović i Đorđe M. Đurđević). Komparativno se židovska i srpska usmena tradicija proučavaju kroz motiv kralja Solomona (Aleksandra D. Matić). Rad Aleksandre P. Stevanović učitava mistiku srednjovjekovnog židovskog filozofa Mojsija Majmonidesa u antimodernistički književni eksperiment srpskog postmodernizma pod naslovom *Rečnik tehnologije*. Folkloristički pristup internetskom humoru o holokaustu primjenjuje Aleksandra R. Popin. Valja još spomenuti da Aleksandra V. Paunović analizira metafizičke teme kod pjesnika Raše Livade, citirajući usput dijelove njegovih intervjua na temu Židova u srpskoj kulturi i suvremenom društvu. U tim se citatima može naći mnoštvo poticaja za razmišljanje: Livada preuzima gore već citirano uvjerenje o tradicionalnom flosemizmu srpske kulture, čemu dodaje i židovsko filospstvo te srpsko-ustaničke uzore u samoj koncepciji cionizma Theodora Herzla, ali isto upozorava na današnji namjerni zaborav židovskog doprinosa srpskoj kulturi, na kič, iracionalnost, nacionalizam i antisemitizam u suvremenom srpskom društvu obilježenom posljednjim ratom, što se na stanovit način odražava u nekim od radova o pamćenju holokausta, o čemu ćemo u nastavku.

Očekivali smo da će mnogo veći prostor biti posvećen srpskim i bosanskim *židovskim* piscima i njihovom odnosu prema jeziku i kulturnom kontekstu u kojem pišu, osobito s obzirom na to da je temeljni posao mapiranja ove sastavnice srpske i bosanske književnosti obavio Predrag Palavestra još 1998. godine. Ti radovi međutim zauzimaju tek manji dio drugog toma. Isaku Samokovliji posvećena su dva rada (teorijski čvrsto utemeljena studija sinegdohalnosti u Samokovlijinim pričama autorice Dubravke K. Bogutovac, te analiza emocija Samokovlijinih Židova i Srba u radu Andrijane A. Nikolić). Zajednički rad Đorđe N. Kebare i Stevana M. Milovanovića istražuje kulturne, sociološke, etnološke i književnopovijesne aspekte u prozi Haima S. Daviča, nalazeći istovremenost tradicionalnog i modernog sefardskog judaizma unutar beogradskog židovskog "kulturnog rezervata". Danilom Kišem bavi se samo jedan rad (Mirjane M. Bečejski), posvećen nedovršenoj pripovijesti *Apatrid* o biografiji Ödöna von Horvátha, koja je trebala ući u *Enciklopediju mrtvih*. Etičkim implikacijama figure kapoa kod Lebovića i Obrenovića (*Nebeski odred*) te Tišme, bavi se Tamara M. Ljujić. Gordana Todorčić daje analizu Lebovićeva testamentarnog proznog djela *Semper idem* iz aspekta žanrovskih rasprava oko testimonijalne literature, povijesnih promjena unutar židovske zajednice, etičkih i vjerskih pitanja nakon holokausta, te uloge mistične tradicije u ponovnoj izgradnji identiteta. Istim se proznim djelom bavi i rad Milivoja V. Mladenovića. Književnopovijesni opis Stanislava Vinavera daje Olja S. Vasileva. Traumatskim diskursom Davida Albaharija bave se dva rada (Jovana B. Kostić i Marija S. Pantović), a njegovim temama egzila, nostalgije i identiteta rad Dine M. Lipjankić. Kratki pregled jugoslavenske židovske književnosti o holokaustu uz refleksiju o žanrovskim pitanjima daje Krinka B. Vidaković Petrov, koja spominje zagrebačkog odvjetnika Hinka Gottlieba kao autora prvog romana o holokaustu napisanog još za vrijeme rata, ali se ne upušta u njegovu analizu, već samo navodi američko izdanje *The Key to the Great Gate* iz 1947. godine (u vrijeme dok Vidaković Petrov piše svoj rad, hrvatski izvornik romana *Ključ od velikih vrata* još nije bio objavljen; izašao je tek 2021. kod nakladnika Bodoni). Gottliebovu poznatu priču *Kadiš u šumi* Vidaković Petrov nažalost krivo navodi kao *Kaddish in the Serbian Forest* ("šuma" Gottliebu znači partizane, a ne geografiju ili nacionalni teritorij, a borbe koje opisuje odvijaju se u Lici). Vidaković Petrov čita paralelno židovske i srpske narative stradanja i, kao što ćemo vidjeti i u nekim drugim radovima na temu politike pamćenja, smatra da je jugoslavenska

politika pamćenja zamučivala nacionalne markere žrtava i domaćih počinitelja te zapravo prešućivala srpske žrtve (pa stoga ističe kako je *Dara iz Jasenovca* prvi srpski film na tu temu, dok u Jugoslaviji malobrojni filmovi na temu Jasenovca navodno nisu imali nikakav učinak na javnost). Pojam “višesmjernog pamćenja” Michaela Rothberga Vidaković Petrov primjenjuje na roman Aleksandra Petrova *Kao zlato u vatri*, koji govori o Drugom svjetskom ratu i ratu u devedesetima. Njezin nas rad uvodi u skupinu tekstova o politici pamćenja, razasutih kroz oba toma i, kako ću pokazati, obilježenih dvama oprečnim metodološkim i ideološkim pozicijama.

Radovi na temu politike pamćenja neka su vrsta difuzne jezgre ovih zbornika, što potvrđuje i činjenica da se prvi tom otvara studijom Nevene M. Daković o pamćenju Jasenovca u jugoslavenskom (*Deveti krug, Crne ptice*) i postjugoslavenskom filmu (*Dnevnik Diane Budisavljević, Dara iz Jasenovca*). Autorica promatra povijesnu promjenu sagledavanja Jasenovca od dominantnog mjesta holokausta u SFRJ do “mesta stradanja Srba u NDH koje ima nacionalnotvorbeni značaj” i koje se prilagođava “obrascu nacionalnog žrtvenog narativa” (na primjeru filma *Dara iz Jasenovca*). U članku se primjenjuju analitički instrumenti koji danas imaju opću suglasnost u znanstvenom području studija pamćenja i koji su kritički prema pojavama podjednako globalizacije holokausta kao i njegova korištenja za prikriivanje vlastite krivice (tzv. sjećanje-zaslon, odnosno engl. *screen-memory*). Melodramski, mitski i religiozni elementi u sjećanju koje se stvara filmom *Dara iz Jasenovca* čine ga posve nekomunikativnim i izoliranim, pa je stoga znakovito da na čelnom mjestu ovih zbornika stoji upravo kritika takvog narativnog postupka.

Na sličnom je tragu i rad Nataše P. Rakić, također u prvom dijelu prvog toma, koji opisuje najsvremenije pristupe proučavanju holokausta koji podrazumijevaju nadilaženje dogme jedinstvenosti, komparativno proučavanje holokausta i kolonijalizama mimo rivalstva pamćenja pojedinih skupina i njihova svođenja na nulti zbroj (engl. *zero-sum game*) te vezu europskih imperijalizama s holokaustom. Reference ovog rada su najugledniji autori u tom području, već spomenuti Michael Rothberg te, dakako, Aleida Assmann. U istom su odjeljku i radovi koji takav pristup primjenjuju na analizu stranih igranih (Vesna S. Perić) te srpskog dokumentarnog filma o holokaustu (Jelena S. Mladenović) te na temu stradanja životinja (Suzana J. Marjanić, Sabina S. Giergel), kao i teorijska rasprava o odnosu dokumenta i pamćenja prema povjesničaru Ivanu Jablonki (rad piše Katarina V. Melić, a na margini spominjemo da je na tu temu, ali s bitno drukčijim razumijevanjem Jablonke, u Hrvatskoj nedavno izašla knjiga Nenada Ivića, *Građanski rat riječi*). U ovaj se okvir uklapaju i (nažalost samo) dva historiografska rada, oba smještena u prvi tom: o stradanju niških Židova (Dejan D. Antić) te vrlo temeljita i obuhvatno koncipirana studija Jelene Đ. Lopičić Jančić i Ljubice M. Vasić o genocidu nad Židovima u Srbiji u Drugom svjetskom ratu, ujedno jedini rad u oba toma koji spominje kolaboracionističku vladu Milana Nedića, njegovu specijalnu policiju te njezinu ulogu u racijama i uhićenjima Židova i Roma.

Međunarodno prihvaćene ideje vodilje ovih radova u isto su vrijeme preuzete, ali i potpuno izokrenute u prilozima Milice M. Karić (o holokaustu Srba), Vasilija K. Milnovića (o srpskom i židovskom narativu stradanja u srpskoj književnosti) i Jelene N. Arsenijević Mitrić (o romanu *Jasenovac* Ljube Jandrića), a srodne tendencije pojavljuju se i na drugim mjestima u zborniku, kao što smo npr. spomenuli kod Krinke B. Vidaković Petrov. Rothbergova teorijska zamisao o paralelnom viđenju različitih stradanja, koje bi se trebalo rizomatski širiti u svim pravcima, u geografskom i kronološkom smislu, a usto i voditi računa o vlastitoj impliciranosti u zločinu (noviji Rothbergov rad, *The Implicated Subject* iz 2019., u ovim se zbornicima ne navodi), tu se iskorištava za primjenu obrasca holokausta isključivo na stradanje Srba u NDH. Novi prikaz stradanja Srba u svjetlu narativa o holokaustu trebao bi nadoknaditi njegovo prešućivanje, odnosno neadekvatnu (nedovoljno nacionalno obilježenu) interpretaciju u SFRJ. U više radova provlači se linija srpske patnje od Kosova polja preko Jasenovca do NATO-ova bombardiranja,

što pokazuje mitotvornu intenciju i manjak interesa za povijesni kontekst pojedinih događaja (o shvaćanju srpskog naroda kao kolektivnog bića bez unutrašnjih razlika, fatalno predodređenog za žrtvu, i o kontinuitetu ugroženosti od Kosova nadalje, usp. Govedarica 2012: 172-173). Ozbiljan prigovor ovoj viziji koji se, tragom Tonyja Judta (Judt 1992; za srpski slučaj v. Subotić 2015: 89), ne može preskočiti, jest prešućivanje domaćih kolaboracionista.

Milica M. Karić taj proces u Srbiji naziva “buđenjem sećanja”: “Pošto nema više zajedničke države, Srbija može slobodno i bez straha da progovori o svojim višedecenijskim traumama” (I/87). Prema njezinu tumačenju, jugoslavenska politika pamćenja bila je više obilježena antisrpsvom nego komunizmom. O ustaškim se zločinima nesmetano govorilo, “ali sve do granice dok se u pitanje nije dovodila nova vlast ili ‘bratstvo i jedinstvo’ jugoslavenskih naroda pod čijom su parolom okupljeni žrtve i dželati, koji se nikada nisu odrekli svog fašističkog nasleđa, kao jednaki i bezlični” (I/86). Studija Stijna Vervaeta (2018), za koju smo očekivali da će biti među najvažnijim referencama zbornika, ovdje se koristi tendenciozno za dokazivanje tabua holokausta u SFRJ, što je upravo suprotno od rezultata njegovih istraživanja. Vervaeet naime ocrta komunistički povijesni narativ, ali i bilježi nacionalističke manipulacije holokaustom od osamdesetih, dok mu je glavni cilj upravo suprotan: pokazati važnost koju je književnost o holokaustu imala za transnacionalno pamćenje, u jugoslavenskom i postjugoslavenskom okviru. Milica M. Karić hvali film *Dnevnik Diane Budisavljević* i njegovo istovremeno prikazivanje na hrvatskoj i srpskoj državnoj televiziji, ali isto pokazuje vlastito nerazumijevanje povijesnih okolnosti akcije Diane Budisavljević i njezina zaborava nakon rata (smatra da su oduzimanjem kartoteke izbrisane ne samo žrtve nego i zločinci, ne spominje da je zločince progonila jugoslavenska Komisija za istraživanje zločina okupatora i njihovih pomagača te proglašava da su nova socijalistička vlast i Diana Budisavljević bili “na potpuno istoj strani”, pa joj se njihov konflikt čini posve nejasnim i maglovitim). U radu se nasumce navode primjeri književne obrade holokausta kroz poratno razdoblje, pri čemu se osobito hvali metoda šoka u romanu (kasnije i filmu) *Obojena ptica* (Jerzy Kosinski, 1965), a sve s ciljem da se ista metoda zatim pohvali u *Dari iz Jasenovca*, koja se smatra “krunom (...) filmske reprezentacije srpskog stradanja i Jasenovca” (I/88), uzornim djelom koje bi odobrio i sam Elie Wiesel da ga je vidio. Kako je rečeno, u prvom prilogu ovog zbornika isti je film temeljito analiziran i ocijenjen kao politički manipulativan (a općenito protiv metode šoka v. Vervaeet 2018: 132). U ovom se tekstu međutim film ne analizira, nego se polemizira s njegovim inozemnim i domaćim kritičarima. Izostanak međunarodnog uspjeha pripisuje se nekoj vrsti svjetske antisrpske zavjere, a rezignirani zaključak da filmu “potvrda sa strane nije potrebna” dodatno pokazuje da je riječ o sjećanju koje ne želi komunicirati s drugim skupinama žrtava.

I Vasilije K. Milnović polazi od pojmova višesmjernog pamćenja Michaela Rothberga i palimpsestnog pamćenja Maxa Silvermana, primjenjuje ih na “paralelne (...) narative stradanja i zajedničkog otpora” Srba i Židova, da bi se na kraju u cijelosti posvetio Branku Ćopiću i njegovu viđenju antifašističkog narodnog ustanka svih Srba, pri čemu su tematske, formalne i biografske sličnosti s Danilom Kišem posve usputne i nategnute, a one s Tišmom i Albaharijem samo naznačene. Autoru je ovdje mogla dobro doći analiza srpskog i hrvatskog romana o Drugom svjetskom ratu koju je proveo Maciej Czerwiński (o Branku Ćopiću kao jednom od prvih pisaca koji su podrivali službenu jugoslavensku politiku pamćenja v. Czerwiński 2018: 145), ali ona nažalost nije korištena u tekstu. Balkanski kontekst se proglašava idealnim za proučavanje paralelnih stradanja, ali osim stradanja Židova koje se tu koristi kao narativni model, i stradanja Srba, koje je glavni predmet interesa, nema spomena stradanja drugih etničkih ili vjerskih zajednica na Balkanu. Jedino što se iz Milnovićeva prikaza Ćopićevih tema može shvatiti kao “višesmjerno pamćenje” je ono usmjereno žrtvama ideoloških čistki poslije rata, no kako se te žrtve nalaze u istoj etničkoj skupini, empatija prema njima zapravo znači nacionalnu pomirbu, a to je koncept sasvim dalek od onoga kako je Rothberg definirao višesmjerno pamćenje,

pa bi ovdje bilo primjerenije podsjetiti na pristup Aleide Assmann, koja poziva na afirmaciju pamćenja svih skupina žrtava, ali i na njihovu *hijerarhizaciju* u okviru antifašističkog principa (Assmann 2011: 261). Svako tumačenje povijesti Drugog svjetskog rata koje ne podrazumijeva srpsko jedinstvo i žrtvu Milnović smatra manipulacijom sličnom onoj koja se događa pri negaciji holokausta. Ono što posebno uznemiruje čitatelja izvan uskog kruga ovog simpozija jest tvrdnja kako Čopićeve teme vode u "otvaranje novih (...) pretećih procesa koji na svom koncu dovode do novih sukoba" (II/186), kako je njegovo djelo "proročka rana anticipacija užasa koji će tek doći" (II/197) te "paradigma srpskog narativa stradanja u Drugom svetskom ratu, ali i proročka opomena svima koji u miru ne shvataju ozbiljno važnost ovog narativa" (II/200). Opomena je vjerojatno upućena kritičnijim viđenjima srpske povijesti, a sukob na koji se aludira je dakako onaj iz devedesetih. Posve u neskladu s Rothbergovim višesmjernim pamćenjem, čija je intencija postizanje međusobnog razumijevanja, empatije za druge žrtve i, konačno, mira, ovaj pesimistični i prijeteći ton može se objasniti uz pomoć analize srpske politike pamćenja koju je provela ovdje već spomenuta Nataša Govedarica, koja uočava kako je mit o bratstvu i jedinstvu nakon devedesetih zamijenjen mitom o fatalnom i vječnom sukobljavanju južnoslavenskih naroda (Govedarica 2012: 172), dok je za poveznicu između izjednačavanja srpskih žrtava sa žrtvama holokausta s jedne, te opravdanja ratova u devedesetima s druge strane, ovdje korisno uputiti na analizu Lee David (2013).

Slično Milnoviću, Jelena N. Arsenijević Mitrić za analizu odabire roman Ljube Jandrića *Jasenovac* (1980), čija su tema hrvatski zločini za vrijeme Drugog svjetskog rata te osobit naglasak na pojmu genocida. Premda se povremeno referira na suvremenu teoriju (Agamben, Mbembe) i na povijesne dokumente, analiza Arsenijević Mitrić bazira se najvećim dijelom na grubim političkim tumačenjima hipostazirane i apsolutizirane hrvatske mržnje prema Srbima. Radi se o političkoj upotrebi genocidnih narativa koju je u okviru studija međunarodnih odnosa na primjeru Srba i Hrvata detaljno protumačila Jelena Subotić (2015).

Članci o politici pamćenja u ovom zborniku idu dakle u dva suprotna smjera: s jedne strane to je govor o ljudskim pravima i transnacionalnom viđenju povijesti u skladu sa suvremenim europskim mjerilima, a s druge etnocentrični govor o patnji vlastite nacije, namijenjen pamćenju unutar vlastite zajednice, koji se koristi narativom holokausta. To odgovara dvojnosti koju u srpskoj politici pamćenja od devedesetih nadalje detektiraju brojni istraživači, od kojih smo neke i ovdje spomenuli (Govedarica 2012; Vervaet 2018; David 2013, 2017). O Rothbergovu pojmu i transnacionalnom pamćenju uostalom postoje različiti stavovi: optimisti smatraju da on vodi u globalnu politiku ljudskih prava, a skeptici, među kojima je i Aleida Assmann, upozoravaju da može služiti upravo suprotnom – nacionalističkim ideologijama (David 2017). U tome dakako Srbija nije usamljena, jer su holokaustizacija nacionalnog pamćenja, antikomunizam koji za sobom povlači anti-antifašizam, te nesposobnost transnacionalnog tumačenja povijesti dvadesetog stoljeća dio šireg europskog procesa nakon pada komunizma (Judt 1992). Taj je proces osobito zahvatio bivše komunističke zemlje, među njima i Hrvatsku. I u nas se nacistički progon Židova koristi kao sjećanje-zaslون kojim se prikrivaju ustaški progoni Srba, Židova i Roma, a holokaust se retoričkom vratolomijom povezuje čak i s hrvatskim stradanjem u Domovinskom ratu (Banjeglav 2012: 115). Između hrvatskog i srpskog repozicioniranja prema prošlosti u postkomunističkom kontekstu postoji bitna razlika, jer Hrvati ne mogu zanijekati da su imali vlastitu fašističku državu s rasnim zakonima po nacističkom uzoru, pa svoj viktimizirajući diskurs prebacuju u anti-antifašistički narativ o Bleiburgu, dok se srpska revizija temelji na tezi o navodno zajedničkom patriotskom antifašizmu partizana i četnika (uz što ide i uvjerenje da Srbi nisu nikada progonili Židove, usp. David 2017, što prema ovoj autorici pomaže da se prikrije sve veći antisemitizam i nacionalizam danas u Srbiji). Genocidni narativi hrane jedni druge (Subotić 2015), a jedino što, u okviru međunarodnih odnosa, predstavlja izlazak iz napetosti, jest javna rasprava (koja nasreću postoji u obje zemlje), odbacivanje viktimizirajućeg obrasca

osvještavanjem činjenice da žrtve mogu biti krvnici i obrnuto (Lagrou 2011; Subotić 2015: 88) i spremnost za govor o vlastitim krivicama i o stradanjima drugoga (i ta spremnost nasreću postoji i u dijelu znanstvene zajednice i u civilnim društvima obiju zemalja).

Kragujevački zbornik međutim ne odabire taj put, već tragom srpske institucionalne politike pamćenja vješto (Lea David takav postupak zove "lukavim" i "zavaravajućim", David 2017) koristi ljudskopravaški diskurs i židovsku temu da bi proveo domaću reviziju prošlosti u nacionalističkom ključu. Rezultat je prilično neproduktivan i za znanost i za politiku: pomodni naslov, europska orijentacija u početku prvog toma, a u ostatku publikacije mnoštvo standardne simpozijske produkcije nejednake kvalitete te nekoliko strateških članaka s ulogom ideološkog vodiča za domaću publiku, u kojima se holokaust koristi kao pamćenje-zaslon za narodotvorni i martirološki narativ.

Natka Badurina

LITERATURA

- Assmann, Aleida. 2011. *Duga senka prošlosti*. Beograd: XX vek.
- Banjeglav, Tamara. 2012. "Sjećanje na rat ili rat sjećanja? Promjene u politikama sjećanja u Hrvatskoj od 1990. godine do danas". U Tamara Banjeglav, Nataša Govedarica i Darko Karačić. *Revizija prošlosti. Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*. Sarajevo: ACIPS, FES, 91–161.
- Czerwiński, Maciej. 2018. *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945-2015)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- David, Lea. 2013. "Holocaust Discourse as a Screen Memory. The Serbian Case". U *History and Politics in the Western Balkans. Changes at the Turn of the Millenium*. Srđan M. Jovanović i Veran Stančetić, ur. Beograd: CSDU, 64–88.
- David, Lea. 2017. "Lost in Transaction in Serbia and Croatia. Memory Content as Trade Currency". U *Replicating Atonement. Foreign Models in the Commemoration of Atrocities*. Mischa Gabowitsch, ur. London: Palgrave Macmillan Memory Studies, 73–97.
- Govedarica, Nataša. 2012. "Zemlja nesigurne prošlosti. Politike sećanja u Srbiji u periodu 1991-2011. godina". U Tamara Banjeglav, Nataša Govedarica i Darko Karačić. *Revizija prošlosti. Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*. Sarajevo: ACIPS, FES, 163–240.
- Hansen-Kokoruš, Renate i Olaf Terpitz, ur. 2021. *Jewish Literatures and Cultures in Southeastern Europe. Experiences, Positions, Memories*. Beč, Köln: Böhlau Verlag.
- Judt, Tony. 1992. "The Past Is Another Country. Myth and Memory in Postwar Europe". *Daedalus* 121/4: 83–118.
- Lagrou, Pieter. 2011. "Europe as a Place for Common Memories? Some Thoughts on Victimhood, Identity and Emancipation from the Past". U *Clashes in European Memory. The Case of Communist Repression and the Holocaust*. Muriel Blaive, Christian Gerbel i Thomas Lindenberger, ur. Innsbruck: Studien Verlag, 281–288.
- Subotić, Jelena. 2015. "Genocide Narratives as Narratives-in-dialogue". *Journal of Regional Security* 10/2: 177–198.
- Vervaeet, Stijn. 2018. *Holocaust, War and Transnational Memory. Testimony from Yugoslav and post-Yugoslav Literature*. New York: Routledge.